

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1944

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΕ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

Εύσυνειδητός έκδοτης ὁ Πολυλάς καὶ κάνοντας δουλειὰ ἀληθινοῦ φιλολόγου, δὲ φρόντισε μόνον νὰ μᾶς δώσει «μὲ θρησκευτικὴν εὐλάβεια» τὸ κείμενον τοῦ Σολωμοῦ, παρὰ μᾶς ἐπλούτισε στὰ Προλεγόμενά του καὶ μὲ μιὰ ἀπόλυτα ἐξακριβωμένη χρονολογία τῶν ποιημάτων του, στηριγμένος εἴτε στὴ γνώση ποῦ εἶχε τῶν σταθμῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ εἴτε σὲ τεκμήρια ἐξωτερικά. Ἡ χρονολογία τοῦ Πολυλά μὴ μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ στὸ ἀκόλουθο σχῆμα:

«Πρῶτα ἀπλοελληνικά γυμνάσματα» (ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία, 1818): Οἱ δύο μεταφράσεις ἀπὸ τὸ Μεταστάσιο, ἢ «Ἀνοιξη» καὶ τὸ «Καλοκαίρι» καὶ ἡ «Ὠδὴ εἰς τὴ Σελήνη».

«Τρεῖς χρόνους μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία» (1821): Ἡ «Τρελὴ Μάνα» καὶ πολὺ πιθανὸς «Τὰ Δυὸ Ἀδέλφια» (παράθετε σὲ ὑποσημείωση τὸ σχετικὸ μέρος ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ Στράνη στὴν ἔκδοση τῶν Rime Impromvisate (15 Ἰαν. 1822), ὅπου ἀναφέρεται κιάλας ἢ «Τρελὴ Μάνα»).

«Ἄλλα ποιητικὰ γυμνάσματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς» (ὡς τὸν ἐρχομὸ τοῦ Τρικοῦπη στὴ Ζάκυνθο, τέλη 1822): «Ὁ Θάνατος τῆς ὀρφανῆς», «Ὁ Θάνατος τοῦ βοσκοῦ», ἢ «Εὐρυκόμη», ἢ «Ξανθοῦλα», ἢ «Ψυχούλα», τὰ «Λίγα Γιούλια» («Πρὸς τὸν κ. Λοδοβίκον Στράνη») καὶ ἡ «Σκιά τοῦ Ὁμήρου»¹.

1823, Μῆνης: «Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν».

1824: «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάιρον»². Σάτιρες γιὰ τὸν Ροῦδη.

1. Ἐδῶ ἀνήκει σίγουρα καὶ τὸ «Κάκιωμα», καὶ μάλιστα μετὰ τὸν «Θάνατον τοῦ βοσκοῦ», ἂν ἡ βοσκούλα ἀπὸ βουνὸ τοῦ βου στίχου ἀναφέρεται σὶ τὸν πρῶτον στίχον τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ: *Νὰ μίᾳ βοσκούλα σὲ βουνὸ πὸν κίθηται καὶ κλαίει.*— Ὁ Σ. Τρικοῦπης σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Πολυλά τοῦ 1859 (*Ἐκθ. Πεποαγμ. Ἐπιτρ. Ἐπιστολ. Σολωμοῦ σ. 223*) ἀναφέρει πὸς ἡ «Ξανθοῦλα» ἦταν ἡ πρώτη νεοελληνικὴ σύνθεση τοῦ Σολωμοῦ. Ἀλλὰ βέβαια οἱ πληροφορίες τοῦ Πολυλά εἶναι ἀριστερές.

2. Ἡ πρώτη μαρτυρία γιὰ τὸ ποίημα βραβεύεται ἀπὸ ἕνα γράμμα τοῦ Σολωμοῦ τῆς 20 Μαΐου 1824 (βλ. τὴν παρακάτω σημ.). Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου πρέπει νὰ γράφηται καὶ ἡ σημ. 6 τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθε-

1825: Τὸ Ἐπίγραμμα «Ἡ καταστροφή τῶν Ψαρῶν».

1826: «Ἡ Φαρμακωμένη».

1826-1827: Τὸ σατιρικὸ «Ὁνεῖρο»¹.

1826: Γράφει τὸν «Λάμπρο», ποῦ τὸν εἶχε ἤδη προσχεδιάσει σύγχρονα μὲ τὸν «Ὑμνον στὴν Ἐλευθερίαν»².

1829: «Ὠδὴ εἰς μοναχήν».

1833: «Ἡ φαρμακωμένη στὸν Ἄδη».

1834: Δημοσιεύει μέρος τοῦ «Λάμπρου» στὴν Ἰόνιον Ἀνθολογία.

1833-1834: «Κρητικὸς».

Ὁλο αὐτὸ τὸ διάστημα, ὡς τὸ 1844, δουλεύει τοὺς «Ἐλεύθερους Πολιορκημένους» (Β' Σχεδιάσμα).

1844: «Ἡδὴ ἀρκετὰ προχωρημένος εἰς

ρίαν». «Ἐπέραςε ἕνας χρόνος ἀπὸ ἐγγράφηται τοῦτος ὁ ὕμνος, ὁλοῦνος ὁ ποιητὴς ἐτοιμάζει ἕνα ποίημα γιὰ τὸν θάνατον τοῦ Λόρδ Μπάιρον». Τὸ ποίημα τὸ ἔγραψε ἄκομῃ τὸν Ἰούλιον ἢ Ἀγουστοῦ τοῦ ἴδιου χρόνου (1824), ἀπὸ ἀναφέρει (στρ. 152 κέ.) τὴν καταστροφή τῶν Ψαρῶν (21 Ἰουνίου) καὶ στὴ σημείωση 25 τὸ φέρισμο ἐνὸς Γάλλου στὴ Σμόρνη ποῦ περιγράφεται σὲ Παράρτημα τοῦ ἀρ. 34 τοῦ *Φίλου τοῦ Νέμου* (τὸ φύλλον χρονολογημένον 11 Ἰουλίου 1824). Τὸ 1825 τὸ ποίημα ἦταν τελειωμένον καὶ εἶχε πάρει τελειωτικὴ μορφή καὶ τὸ ἀφιερῶνει ὁ Σολωμὸς πρὸς τὸν συμπολίτη καὶ φίλον του Γεώργιον Δὲ Ρώσση. Ἡ ἀφιέρωση καὶ ἡ χρονολογία σώζεται σ' ἕνα χειρόγραφο στὴ Ζάκυνθο: Δὲ Βιάζης, περιοδ. *Πεντακοθῆκη* 24, 1924, τεύχ. 277 καὶ Ν. Τωμαδάκης, ἔφημ. *Μεσσηνία* 29 Δεκ. 1935.

1. Βλέπε γι' αὐτὸ παρακάτω.

2. Βλ. καὶ τὸ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὸν Λουδοβίχον καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Λονδίνου τῆς 20 Μαΐου 1824 (π. ἡ.), δημοσιευμένον ἀπὸ τὸν κ. Γ. Βλαχογιάννη, ἔφημ. *Ἐλεύθ. Βῆμα*, 25 Μαρτίου 1928: «Ἐχὼ μίαν σύνθεσιν γιὰ τὸ θάνατον τοῦ Μπάιρον, ἕνα ποίημα ἀπὸ ἔξι ἄσματα σὲ ὀκτάστιχες στροφές (ottava rima) καὶ ἄλλα». Μὲ τὴν ἐκκαιρία αὐτὴ ἄς διορθωθεῖ μιὰ σημαντικὴ παραδρομὴ στὴ μετάφρασιν τοῦ σπουδαιότατου αὐτοῦ γράμματος τῆ δημοσιευμένην σὲ *Ἐλεύθ. Βῆμα* ὁ π. Δὲ γράφει ὁ Σολωμὸς «καὶ ἡ ἐπιθυμία μου εἶναι νὰ τυπωθεῖ (ὁ Ὑμνος στὴν Ἐλευθερίαν) μὲ ἔξοδα τοῦ Κομιτάτου» (τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου τοῦ Λονδίνου), παρὰ «καὶ θέλουν νὰ τυπωθεῖ μὲ ἔξοδα τοῦ Κομιτάτου» (e ia si vuole stampare a spese del comitato). Αὐτὸ ὅμως ἴσια-ἴσια εἶναι ποῦ δὲ θέλει ὁ Σολωμὸς καὶ γράφει ν' ἀποταθῶν στὸν ἐκδότη Murray γιὰ ν' ἀναλάβει αὐτὸς τὴν ἔκδοσιν καὶ ν' ἀγοράσει τὸ χειρόγραφο. Καὶ μόνον ἐν ὁ ἐκδότης δὲν τὸ θελήσει, ἐπειδὴ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται στὴ δημοσιότητα τὸ ὄνομα τοῦ Σολωμοῦ, «ὡς τυπωθεῖ τότε μὲ ἔξοδα τοῦ Κομιτάτου» (si stampi pure a spese del comitato). Αὐτὸ εἶναι καὶ τοῦ γράμματος ὀλόκληρου τὸ νόημα, ποῦ καταστρέφεται ἐντελῶς μὲ τὸ λάθος οὗτο στὴ μετάφρασιν.

E. Γ. Δ. ΠΑΝΙΝΑ 2008
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» άποφάσισε νά μεταβάλει τό ποιήμα εις άνομοιοκατάληχτους στίχους» (Γ' Σχεδιάσμα).

1847-1851. Προσωρινή επιστροφή εις τήν Ιταλική σύνθεση: Δεκατετράστιχο «δ' Ορφέας» (1847), «ή Φαρμακωμένη», δ' «Ελληνας Πολεμιστής»¹, ή «Σαπφώ» και τό «Ελληνικό Καραβί».

1849. Έπίγραμμα «εις Φραγκίσκαν Φραιζερ» (βλ. σ. 302), «Carimen Seculare» και σύγχρονα τελειώνει τόν «Πόρφυρα».

Άπό τά δημοσιευμένα μετά τήν έκδοση του Πολυλά, χρονολογημένα είναι «ή Γυναίκα τής Ζάκυνθος», τελειωμένη, όπως φαίνεται από τό σημείωμα στό τελευταίο φύλλο, στό 1829, αλλά γραμμένη σίγουρα στη ζακυθινή εποχή, και τό μικρό ποιήμα «Ο Ίσκιος του Γέρου» (15 Μαΐου 1825. Βλ. περ. *Γράμματα Αλεξανδρείας* 2, 1913-4, 181 και *Ηλ. Π. Βουτιερίδη στην έφ. Πρωτα*, 25 Δεκέμβρ. 1935).

Τό ίδιο προσεχτικός στη χρονολογία, όπως ο Πολυλάς, είναι και ο έκδότης των Ιταλικών ποιημάτων Κουαρτάνος. Όσα εκδίδει τά χωρίζει σέ τρείς περιόδους

α) τά νεανικά που γράφτηκαν στην Κρεμόνα από τά 1813 ως τά 1816: «Η «Ωδή για πρώτη λειτουργία», τά δυό σονέτα με τό ίδιο θέμα και τό σονέτο «Για έναν κατασκευαστή οργάνων»,

β) τά αυτοσχέδια τής ζακυθινής εποχής (1818-1828): «Η Ωδή στην Αφροδίτη» και τά σονέτα «Στό θάνατο του Φόσκολου» (1827), «Για γάμο», «Στόν κόμητα Παύλο Μερκάτη», «Τό πέσιμο του Έωσφόρου» και «Στην κυρία Στυλιανή Μακρή»², και τέλος

γ) τά σημαντικά τής τελευταίας περιόδου (1847-1855 περίπου): «Τό Έλληνικό Καραβί» (1851), ή «Σαπφώ», τό «Μυστικό Δέντρο», τά σονέτα «Ορφέας» (1847) και «Στό θάνατο του Στυλιανού Μαρκορά» (1852), τά δυό έπιγράμματα στην Άλίκη Ουάρδ (1853-4) και στον Ίωάννη Φραιζερ (μετά τό 1855)³ και τέλος τά γνωστά πέντε πεζά σχεδιάσματα.

Μετά τόν Κουαρτάνο δημοσίεψε μιά σειρά από καινούρια ανέκδοτα Ιταλικά ποιήματα ο Δέ Βιάζης στη ζακυθινή έκδοση των Άπάντων (1880), άναδημοσιεύοντας και τά σονέτα από τήν έκδοση του Στρά-

νη, και τέλος ή συλλογή συμπληρώθηκε με τήν έκδοση του κ. Κ. Καιροφύλα (*Σολωμού Άνέκδοτα Έργα*, Αθήναι, 1927). Τά Ιταλικά αυτά είναι όλα τής ζακυθινής περιόδου μερικά μπορούν και νά χρονολογηθούν άκριβώς, όπως τό «Α San Dionisio», που γράφτηκε, κατά τήν πληροφορία του Δέ Βιάζης, για τους σεισμούς τής Ζακύνθου του Δεκέμβρη του 1820 και του Γενάρη του 1821, και τό σονέτο για τό θάνατο του Πίου του 7ου († 29 Αύγουστου 1823). Για μερικά μόνο, με θρησκευτικό κυρίως περιεχόμενο, θά μπορούσε ίσως κανείς νά ρωτηθεί μήπως χρονολογούνται κι' αυτά από τήν εποχή τής Κρεμόνας, όπως άσφαλώς τής εποχής εκείνης είναι τό τραγούδι τής «Καταστροφής τής Ίερουσαλήμ».

* *

Χώρια από τά ποιήματα τά χρονολογημένα από τόν Πολυλά και τόν Κουαρτάνο μπορούν κ' έχουν ως τώρα χρονολογηθεί από έξωτερικούς λόγους και τ' άκόλουθα:

1) Τό άπόσπασμα «Εις Μάρκο Μπότσαρη», γραμμένο, καθώς φαίνεται, μόλις μαθεύτηκε ή θανή του τόσο αγαπημένου από τό Σολωμό ήρωα († 9 Αύγουστου 1823. Βλ. και Γ. Άποστολάκη, *Τά Τραγούδια μας*, σ. 179).

2) Τό ποιήμα «Στό θάνατο τής μικρής άνεψιάς», που πρωτοδημοσιεύτηκε στό περιόδ. *Εστία* 21, 1886, 416 κι' από τότε σ' δλες τις εκδόσεις. Κατά τις πληροφορίες του κ. Κ. Καιροφύλα (*Σολωμού Ποιήματα* σ. 228), γράφτηκε για τήν Έλισάβετ, κόρη του άδερφου του Δημήτρη, που πέθανε πέντε χρονών στις 6 του Γενάρη του 1825. Μέσα στην ποιητική εξέλιξη του Σολωμού ταιριάζει πολύ καλά αυτή ή χρονολογία και γι' αυτό είναι εύπρόσδεκτη μιά άλλη μαρτυρία που επιβεβαιώνει και συμπληρώνει τήν πληροφορία του κ. Καιροφύλα: Σ' ένα ιδιωτικό άρχείο, όπου περιέχονται πολλά πρωτότυπα έγγραφα σχετικά με τό Σολωμό, ύπάρχει κ' ένα έγγραφο, χρονολογημένο 11 του Γενάρη 1825. Ο Δημήτρης Σολωμός και ο άδερφος του Διονύσιος αποτείνονται μέσω του δικηγόρου τους Παύλου Γαΐτα στό Κακουργιοδικείο (Corte Criminale) και άναφέρουν πως δέν μπορούν νά παρουσιαστούν ως μάρτυρες που τους είχαν καλέσει, γιατί τήν προηγούμενη μέρα πέθανε μιά κόρη του κόμητα Δημήτριου Σολωμού. Άπό άλλα έγγραφα του ίδιου ιδιωτικού άρχείου έχουμε τήν πληροφορία πως ο Δημήτριος παντρεύτηκε τό Φλεβάρη του 1821—ήταν τότε μόλις 19 χρονών. Η κόρη λοιπόν, άν ήταν ή πρωτότοκη, θά είχε γεννηθεί τό νωρίτερο στό τέλη του ίδιου χρόνου, και θά πέθανε τριών χρονών—δχι πέντε, όπως γράφει ο κ. Καιροφύλας, ή έπτά, όπως ή πρώτη δημοσίεψη στην *Εστία* δ.π. Η ένδιαφέ-

1. Άπ' αυτά τά δυό σώθηκαν μόνο λίγοι στίχοι που τους δημοσίεψε ο Κουαρτάνος μαζί με τις σημειώσεις.

2. Δέ δηλώνει γι' αυτό ρητά τή χρονολογία: ή Στυλιανή Μακρή είναι ή γυναίκα του Ροβέρτου, του άδερφου του ποιητή, κ' έτσι τό πιο πιθανό είναι νά γράφτηκε κι' αυτό στη Ζάκυνθο. Καθώς όμως έχει άφορημή τό θάνατο του άδερφου τής Διονύσιου Μακρή, είναι εύκολο νά τό χρονολογήσουμε με βεβαιότητα έξ ακριβώνοντας από τό Άρχαιοφυλακείο τή χρονιά του θανάτου του.

3. Τό έπίγραμμα αποτελείται στον Ίω. Φραιζερ, γραμματέα χρόνια του Άρμοστή και πολύ φίλο του Σολωμού, όταν βρίσκεται πιά στην Άγγλία. Έφυγε από τήν Κέρκυρα τόν Ίούνιο του 1854 (*Εφημ. Ίον. Ν.ο. 1854* άρ. 128).

ρουσα έλαιογραφία της μικρής άνεψιάς που δημοσιεύει ο κ. Καιροφύλας δ. π. και που έχει γραμμένο σε μιά γωνιά της τό ποιήμα, δε μās αφήνει να καταλάβουμε καλά την ηλικία, δεν αποκλείεται όμως και να παρασταίνει κοριτσάκι τριών χρόνων¹.

3) Για τη «Νεκρική Ώδή» (Πολυλάς σ. 205) στο θάνατο ενός γιου του αδερφού του, που αρχίζει με τους στίχους 'Απ' αυτά που σου έχυσαν άπ' άνω ένα παίρνω θανάτου λουλούδι, μās πληροφορεί πάλι ο κ. Κ. Καιροφύλας (Σολωμού Ποιήματα σ. 297) πως έγραφτηκε για έναν γιο του Ροβέρτου, του μεγαλύτερου αδερφού του Σολωμού από άλλη μητέρα, τον 'Ιωάννη, που πέθανε έντεκα χρόνων και ένταφιάστηκε στις 28 του 'Απρίλη του 1830. 'Η χρονολογία όμως αυτή δε φαίνεται σίγουρη. 'Από λόγους έσωτερικούς δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε πως η «Νεκρική Ώδή» γράφτηκε μετά την άναχώρηση του ποιητή από τη Ζάκυνθο και ύστερα από τό περίφημο τραγούδι «Εις Μοναχήν», χρονολογημένο αυτό άσφαλώς στα 1829. Πιο πολύ ταιριάζει στην εποχή αυτή η δεύτερη «Νεκρική Ώδή» (Τό δάμα τ' όλομόναχο — βροντούσε από τραγούδια) που μοιάζει κιόλας στο ύφος και στο ρυθμό με τό «Εις Μοναχήν»². Την πρώτη «Νεκρική Ώδή», άν δεν είχαμε την πληροφορία του κ. Καιροφύλα, θα την τοποθετούσαμε δίπλα στο 'Επίγραμμα των Ψαρών και την «Φαρμακωμένη» (1825-6), καθώς ταιριάζει μ' αυτό και στο άναπαιστικό μέτρο. 'Αλλά κι' από έξωτερικούς λόγους πολύ πιο φυσικό είναι να έγραψε ο Σολωμός τό ποιήμα για τό θάνατο του άνεψιού του στη Ζάκυνθο, παρά στην Κέρκυρα, όπου ξέρουμε πόση ήταν η έπιθυμία του, τά πρώτα μάλιστα χρόνια,

ν' άπομονωθεί και να λυτρωθεί από συγγενικούς και άλλους δεσμούς.

Για δλους αυτούς τους λόγους έζήτησα πληροφορίες από τον σεβαστό φίλο κ. Α. Χ. Ζώη που είχε την καλοσύνη, με την εθνεγενικιά προθυμία που τον διακρίνει, να μου δώσει ένα γενεαλογικό δέντρο των Σολωμών, που αρχίζει με τον 'Αγγελο Σαλαμών από την Κρήτη τό 1373 και τελειώνει με την έγγονούλα του ίδιου του κ. Ζώη, που έχει από τη μητέρα της αίμα σολωμικό. Στο γενεαλογικό λοιπόν αυτό δέντρο σημειώνονται δυό γιοί του Ροβέρτου Σολωμού, ο Σπυρίδων που ζει από τό 1802 ως τό 1827 και ο 'Ιωάννης που γεννιέται τό 1829 και πεθαίνει τό 1830. 'Όστε δεν είναι έντεκα χρόνων όταν πεθαίνει ο 'Ιωάννης, όπως μās λέει ο κ. Καιροφύλας, παρά νήπιο ενός χρόνου. Δεν μπορεί λοιπόν, και γι' αυτόν τό λόγο, να γράφτηκε για τουτον η Νεκρική Ώδή, που άναφέρεται σε παιδί μεγαλύτερο (βλ. την τρίτη στροφή³).

Τό έναντίο, είναι πολύ πιο πιθανό να γράφτηκε τό ποιήμα για τον άλλο γιο του Ροβέρτου, τό Σπυρίδωνα. 'Η χρονιά που πέθανε, τό 1827, ταιριάζει περισσότερο, καθώς είδαμε πάρα πάνω, μέσα στο πλαίσιο της ποιητικής εξέλιξης του Σολωμού. 'Αλλά και από τους στίχους της πρώτης στροφής

'Έχει άπειραχτο χρώμα τό φύλλο,
όπως ήτανε ζώντος τό χείλο,
που της νιό της γλυκά τό λουλούδι
έγελοσε δροσάτο, λαμπρό

φαίνεται πως πρόκειται για νέον. Έφηβο πιά, καθώς ήταν ο Σπυρίδων που πέθανε 25 χρόνων, άν και από την άλλη μεριά, με ό,τι περιγράφεται στην τρίτη στροφή, έχουμε μπροστά μας περισσότερο ένα μεγάλο παιδί. 'Ισως μιά έρευνα στα ληξιαρχικά βιβλία της Ζακύνθου μās φωτίσει περισσότερο και γι' αυτή τη λεπτομέρεια και γενικότερα για τη χρονολογία του ποιήματος⁴.

1. Στο σημείωμα του κ. Καιροφύλα, δ. π., η τρίτη αυτή στροφή έχει παρεξηγηθεί, και μαζί με αυτήν και όλόκληρο τό ποιήμα. Το στεφάνι που κλέκει τό παιδί (Πλέκει ο δούστυχος ένα στεφάνι) και που κάνει τη μάνα του να του πει ό,τι του λέει (τό κύριο θέμα του ποιήματος, η άνάμνηση δηλ. του πραγματικού αυτού γεγονότος, όπως μās πληροφορεί κι' ο Πολυλάς), ο κ. Καιροφύλας νομίζει πως είναι στεφάνι που «φέρουν την Πρωτομαγιάν εις τον νεοκαμμένον τάφον του παιδιού των οι δούστυχοι γονείς». ('Όστε ο «δούστυχος» του στίχου είναι ο πατέρας;) Και γι' αυτό και στο προλογικό του σημείωμα, μετά την πληροφορία πως τό παιδί πέθανε στις 28 'Απρίλη 1830 προσθέτει: «διά τουτο εις τό ποιήμα ο ποιητής παρουσιάζει τους γονείς του, οι όποιοι, ενώ όλοι οι άλλοι άνθρωποι έτοιμάζονται να πανηγυρίσουν την πρωτομαγιάν, αυτοί έτοιμάζονται να βάλουν εις τον τάφον του νεκρικό στεφάνι»!

2. Οι πληροφορίες από τά ληξιαρχικά βιβλία που έλαβα στο μεταξύ — βλ. πάρα πάνω, σημ. — διαφέρουν λίγο, δεν αλλάζουν όμως τη χρονολογία του

1. Είχε συμπληρωθεί τούτη η μελέτη, όταν έλαβα, χάρη στην εθνεγενικιά προθυμία του κ. Κοριατόπουλου, διευθυντή του 'Αρχειοφυλακείου Ζακύνθου, και του φίλου κ. Γ. Γιακουμέλλου, διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Πολυτεχνείου — έχουν και οι δυό από έδω τις θερμότερες μου εύχαριστίες — τις ληξιαρχικές πράξεις για τά παιδιά του Δημητρίου Σολωμού, όπως περιέχονται στα βιβλία της 'Αγ. Παρασκευής. 'Εκεί βλέπουμε πραγματικά πως η πρωτότοκη κόρη του Δημήτρη, 'Ελισάβετ η Ζαμπέλα, γεννημένη τό Γενάρη (και βαφτισμένη τον 'Απρίλη) του 1822, πεθαίνει στις 6 του Γενάρη του 1825. Το περίεργο μόνο είναι πως στην πράξη θανάτου άναφέρεται πως ήταν πέντε χρόνων — κι' από κει παίρνει την πληροφορία και ο κ. Καιροφύλας. 'Η μήπως στο πρωτότυπο τό 3 είναι κατοχυρωμένο και μοιάζει με 5;

2. 'Εχουμε και ένα έξωτερικό μαρτύριο για τη χρονολόγηση αυτής της Ώδης ύστερ' από τό 1829, τό πρώτο σχέδιο από τους στίχους μέσα στο χειρόγραφο της «Γυναίκας της Ζάκυνθος» (Σολωμού 'Αείκδ. Έργα 1 σ. 40, 2 σ. 237), που ήταν, όπως είδαμε, τελειωμένη στα 1829. Τη σκέψη που εκφράζουν οι τελευταίοι στίχοι, της Ώδης την ξαναβρίσκουμε στις παραλλαγές του άποσπ. 19 στ. 15 του «Κρητικού» γραμμένου στα 1833-34 (παρατήρηση Γ. Σπαταλά) Βασιμμένος στην άνάμνηση των τραγουδιών, τοποθετεί κι' ο κ. Γ. 'Αποστολάκης (Τά Τραγούδια μας σ. 210, σημ.) τη «Νεκρική Ώδή» για τό θάνατο του άνεψιού πριν από τη δεύτερη, και πιο πριν από τις δυό τό ποιήμα στο θάνατο της μικρής άνεψιάς (βλ. πάρα πάνω).

4) Αντίθετα με τη «Νεκρική Ώδή», εξασφαλισμένη είναι η χρονολογία για το μικρό απόσπασμα «Εἰς τὸ θάνατο τῆς ἀνεψιάς του» (*Σὶόν καθήκνη π' ἀκρίαν ἄδελφην*). Ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τοῦ Σολωμοῦ καὶ γράφτηκε γιὰ τὴν κόρη τοῦ ἀδερφοῦ του τοῦ Δημήτρη, τὴν Ἀγγελική, πού αὐτοκτόνησε τὶς παραμονές τοῦ γάμου της, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1850. Γιὰ τὸ ἴδιο περιστατικό ἔχουμε δυὸ χαρακτηριστικά γράμματα τοῦ Σολωμοῦ χρονολογημένα 8 καὶ 22 Σεπτ. 1850 Ε.Ν. καὶ δημοσιευμένα σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸν Δέ Βιάζη, *Παναθηναῖα* 19, 1909-1910, 57 (τὸ πρωτότυπο τοῦ πρώτου γράμματος δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν κ. Ν. Τωμαδάκη. *Νέα Ἑστία* 25, 1939, 314 ἀπὸ τὸ σχέδιο [;] στὴν Τεκτονικὴ Στοὰ Ζακύνθου). Ἔτσι τὸ μικρὸ αὐτὸ απόσπασμα (πού ὁ Πολυλάς μᾶς βεβαιώνει πὼς φίλοι τοῦ ποιητῆ τὸ εἶχαν ἀκούσει ὀλόκληρο) εἶναι ἀπὸ τὰ ἐντελῶς τελευταῖα ἑλληνικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ πού ξέρουμε.

5) Γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ σατιρικοῦ «Ὀνειροῦ» ἔγινε πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια συζήτηση πλατιά (ἐφημ. *Καθημερινή* 15 Ἰουνίου-26 Ὀκτωβρ. 1936). Ἡ συζήτηση ἀνοίξε με τὴν παρατήρηση, πὼς ἐνῶ ὁ Πολυλάς μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ ποῖημα γράφτηκε στὰ 1826 ἢ 1827, ὁ Ἀντώνης Μαρτινέγκος πού σατιρίζεται σ' αὐτὸ πέθανε στὰ 1836. Στὸν ἐξωτερικὸν ὅμως αὐτὸ λόγο ἀντιτάχθηκε ἄλλος πού ἐπήγαζε ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἀνάλυση: πὼς τὸ σατιρικὸ ποῖημα μέσα στὴν ἐξέλιξη τοῦ σολωμικοῦ ἔργου βρίσκει θαυμάσια τὴ θέση του ὅπου τὸ τοποθετεῖ ὁ Πολυλάς, ἐνῶ εἶναι ὀλότελα ἀδύνατο νὰ γράφτηκε δέκα ὀλόκληρα χρόνια ἀργότερα. Εἶχαμε ἔτσι ἕνα κλασσικὸ παράδειγμα ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στὰ ἐξωτερικά δεδομένα καὶ στοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους, στὰ δυὸ στοιχεῖα δηλ. πού μαζί συνδυασμένα δίνουν τὴ χρονολογία σ' ἕνα ἔργο τῆς τέχνης ἢ τῆς λογοτεχνίας. Γιατὶ ἐνῶ ἡ ἀποκλειστικὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἐσωτερικὴ ἀνάλυση μόνο, κινδυνεύει με τὴ μοιραία ὑποκειμενικότητά της νὰ πέσει σὲ ὑπερβολές καὶ νὰ ὀδηγήσει σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα, τὸ ἐξέτασμα ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τῶν ἐξωτερικῶν μονάχα λόγων, χωρὶς τὴ φιλολογικὴ κατανόηση, φέρνει συχνά σὲ ἄγονες καὶ ἀπεραντολόγες ἱστοριοδικές ἐρευνες πού σκοτίζουν πιὸ πολὺ παρά βοηθοῦν γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἀξίζει κάθε

ποιήματος. Ἀναφέρονται ἐκεῖ τρεῖς γιοὶ τοῦ Ροβέρτου Σολωμοῦ πού πέθαναν: ὁ Νικόλαος 20 χρονῶν στὶς 5 τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1822, ὁ Σπυρίδων 25 χρονῶν στὶς 10 τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1827 καὶ ὁ Ἰωάννης στὶς 28 τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1830, 11 χρονῶν (δικαιώνοντας ἔτσι τὴν πληροφορία τοῦ κ. Καιροφύλα). Νὰ γράφτηκε τὸ ποῖημα τὸ 1822 γιὰ τὸ Νικόλαο φαίνεται ἀπίθανο, κ' ἔτσι μένει πάλι τὸ 1827 ἡ πιθανότερη χρονολογία.

ἔπαινος στὸν κ. Γ. Σπαταλά, πού μόνος σχεδὸν ἐπέμεινε στοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους τῆς χρονολογίας στὰ 1826 καὶ ὀδήγησε ἔτσι τοὺς ἐρευνητὲς νὰ βροῦν στὰ ἀρχεῖα τὴν κηδεῖα τοῦ Ἰωάννη Μαρτινέγκου, ἀδερφοῦ τοῦ Ἀντώνη, πού αὐτὸς τώρα πραγματικά πέθανε στὰ 1826. Ἔτσι τὸ πρόβλημα ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ λυμένο, ἀφοῦ μάλιστα, ὅπως ἐτονίστηκε, ὁ Σολωμὸς ρητὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Γιάννη στοὺς στίχους

νᾶν' ὁ Γιάννης εἰς τὸ σπῆτι
με τὸν ἄλλο ξεκληρῖτη

(δὲν μπορεῖ ὁ σατιρικὸς ποιητὴς νὰ μὴ μνημονέψει κάπως, εἴτε φανερά, εἴτε με ὑπονοούμενα, τὸν σατιριζόμενο), καὶ ἀφοῦ καὶ στὴν πρώτη δημοσίευσή τῆς σάτιρας στὴν ἐφημ. *Ἐσπέρως* τῆς Κέρκυρας 25 Ὀκτωβρ. 1858 ἐπίσης ρητὰ ἀναφέρεται, πὼς ἡ κηδεῖα εἶναι τοῦ Ἰωάννη Μαρτινέγκου. Αὐτὰ τὰ δυὸ ἐπιχειρήματα μαζί με τοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους πού πραγματικά τοποθετοῦν τὸ ἔργο στὰ 1826, λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἀθῶες σάτιρες γιὰ τὸν Ροῖδη (1824) καὶ λίγο πρωτότερα ἀπὸ τὸ ἀνατριχιαστικὸ μαστίγωμα τῆς «Γυναίκας τῆς Ζάκυνθος» (τελειωμένη 1829) καὶ πού ἐμποδίζουν μιὰ τοποθέτηση δέκα χρόνια ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ τὸ Λάμπρο καὶ τὸν Κρητικὸ, σ' ἐποχὴ πού δούλευε τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους καὶ πού βρισκόταν ἀκόμη μέσα στὶς πίκρες καὶ στὴν ἀπογοήτευσή τῆς οἰκογενειακῆς δίκης, πείθουν, νομίζω, ἀπόλυτα. Καὶ κοντὰ τοὺς ἀδυνατίζουν ὀλότελα τὰ τελευταῖα ἀντίθετα ἐπιχειρήματα, πὼς τὰ «σημάδια τῆς τιμῆς» δὲν μποροῦσε νὰ τὰ φορεῖ ὁ Ἰωάννης παρά ὁ Ἀντώνης, πού αὐτὸς ἄλλωστε «κυρίεψε τὴν πατρίδα» (ἀναφέρει ὅμως σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ὁ Σολωμὸς, ἐπίτηδες ἴσως καὶ «τὸν ἄλλο ξεκληρῖτη» καὶ σατιρίζει ἔτσι καὶ τοὺς δυὸ), καὶ πὼς, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴ διαθήκη του, ὁ Γιάννης πέθανε γνωστακός, ἐνῶ ὁ σατιριζόμενος παρασταίνεται τρελός¹. Ἀλλὰ τὸ πιὸ περίεργο ἀπ' ὅλα εἶναι, πὼς ἐνῶ ἡ συζήτηση ξεκίνησε ἀπὸ τὴν πληροφορία πού δίνει δῆθεν ὁ Δέ Βιάζης, πὼς πρόκειται γιὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Ἀντώνη Μαρτινέγκου, ὁ Δέ Βιάζης (*Σολωμοῦ Ἄπαντα* σ. 270) τὸ λέει καθαρά πὼς «ἡ κηδεῖα εἶναι τοῦ Ἰωάννου Μαρτινέγκου» καὶ μᾶς δίνει πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς ἀδερφοὺς (περισσότερες γιὰ τὸν Ἀντώνη). Καὶ μόνο στὴν ἀνατύπωση τῶν σημειώσεων τοῦ Δέ Βιάζης στὸ *Παθηγητικὸν Τεῦχος* (σ. 381) ἔχει διορθωθεῖ σιωπηρά, ὅπως δὲ θάπρεπε, τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη σὲ Ἀντώνη.

Ἔτσι ἀπ' ὅλα αὐτά, νομίζω πὼς θὰ

1. Χωρὶς σημασία εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1836 ὁ Σολωμὸς βρισκόταν προσωρινά στὴ Ζάκυνθο.

πρέπει νὰ μὴ μένει πιά καμιὰ ἀμφιβολία καὶ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἔτσι ἡ χρονολόγησις στὰ 1826 τοῦ πιὸ σπουδαίου ἀπὸ τὰ σατιρικά ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ¹. Ἡ συζήτηση ὁμῶς μπορεῖ νὰ χρησιμεύει γιὰ μάθημα, πόσο σὲ ζητήματα φιλολογικά, ἀπαραίτηται εἶναι, διπλά στὴν ἱστορικὴν ἔρευνα, ἢ ποιητικὴ κατανόησι.

6) Τ' ἀποσπάσματα «Εἰς τὸ θάνατο τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο» εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖα τοῦ Σολωμοῦ καὶ στέκουν μὲ τοὺς ἀνομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους διπλά στὸ τρίτο σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων καὶ στὸν Πόρφυρα. Καὶ πραγματικὰ ἡ χρονολογία αὐτὴ πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὰ γεγονότα: Ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης, γιὰ ν' ἀποδείξει ἄλλο πρᾶμα, δημοσίευσεν ἀπὸ τὸ ἀρχειοφυλακεῖο τῆς Κερκύρας τὴ ληξιαρχικὴ πράξι θανάτου τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο, ἀπ' ὅπου φαίνεται πὼς πέθανε 21 χρόνων στὶς 19/31 τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1847 (περ. *Μορφές Θεσσαλονίκης*, Μάιος-Ἰούνιος 1937, σ. 73-76. Βλ. καὶ Βεβήλου Ἀνεπιστήμονος, *Ἀπίστευτα καὶ Ἀφάνταστα*, Ἀθ. 1938, σ. 54-55). Νεκρολογία τῆς δημοσιεύτηκε καὶ στὴν ἐπίσημη *Ἐφημερίδα τῶν Ἰονίων Νήσων* (ἀριθ. 158 τοῦ 1848) γραμμὴν ἀπὸ τὸν Φλαμίνιο Λόλλη. Στὴν ἴδια ἔφημερίδα εἰκοσι χρόνια πρὶν περιγράφεται μὲ πολλὰ λεπτομέρειες ἡ βία τῆς ποῦ ἐγίνετο στὶς 11/23 τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1826 καὶ ποῦ ἦταν σημαντικὸ γεγονός τῆς κερκυραϊκῆς ἀρχοντικῆς κοινωνίας. Ἀνάδοχοί τῆς ἐστάθηκαν ἡ λαίδη Αἰμιλία Ponsonby, γυναίκα τοῦ F. C. Ponsonby, ποῦ ἀναπλήρωνε τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη τὸ Λόρδο Μεγάλου Ἀρμοστή Ἀδάμ ποῦ ἔλειπε, ὁ Ὑπαρχος Κερκύρας Ἰππότης Στάμος Χαλικιόπουλος (πρόεδρος ἀργότερα τῆς Βουλῆς στὰ 1828) κ.ἄ. (*Ἐφ. Ἰον. Νῆσ.* ἀρ. 456/1826). Ὁ πατέρας τῆς Στέφανος Ροδόσταμος ἐκλέχθηκε καὶ μέλος τῆς Βουλῆς στὰ 1829 καὶ πέθανε στὶς 28 τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1831 (αὐτ. ἀρ. 19/1831).

Μὲ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τῆς Αἰμιλίας Ροδόσταμο μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀσφάλεια καὶ τὸ ἐπίγραμμα, ποῦ πρέπει νὰ γράφτηκε ἀμέσως ὕστερα, τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1848.

7) Προσπάθεια ἐγίνε ἀκόμη νὰ χρονολογηθοῦν τὰ διορθώματα καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Σολωμοῦ στὸ ποίημα γιὰ τὸ θά-

νατο τοῦ Λόρδου Μπαίρον, ποῦ πρῶτος τὶς δημοσίευσεν ἀπὸ τὸ διορθωμένο χειρόγραφο ὁ κ. Καιροφύλας (*Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα Ἔργα*, σελ. 144-159. Τὸ χειρόγραφο σήμερον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Φ 92, βλ. *Νέα Ἐστία* 15 Ἰουνίου 1938. Ἐπίμετρο ἀρ. 2). Ἐτσι ὁ πρῶτος ἐκδότης μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὰ σημειώματα αὐτὰ γράφτηκαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1844 καὶ 1849, γιὰτὶ στὸ τέλος τοῦ τετραδίου ὑπάρχουν διάφορα δοκίμια στίχων ἀπὸ τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιορκημένους». Οἱ στίχοι αὗτοι—ποῦ δὲν τοὺς παραθέτει ὁ κ. Καιροφύλας—εἶναι πραγματικὰ ἀπὸ τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους, ὅχι ὁμῶς ἀπὸ τὸ Γ' σχεδιάσμα, ποῦ ἀνήκει βέβαια στὰ χρόνια μετὰ τὸ 1844, παρὰ ἀπὸ τὸ Α' (βλ. *Νέα Ἐστία* δ.π.), ποῦ θὰ τὸ ἔγραφε ὁ Σολωμὸς μαζί μὲ τὴ «Γυναίκα τῆς Ζάκυνθος» καὶ ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1834, ὅταν ἀρχίζει τὸ δεύτερο σχεδιάσμα. Ἀλλὰ τὰ διορθώματα τοῦ Σολωμοῦ δὲν εἶναι γραμμένα ὅλα σὲ μιὰ ἐποχῇ. Αὐτὸ τὸ παρατήρησε καὶ ὁ κ. Τωμαδάκης (*Ἐκδόσεις καὶ Χειρόγραφα* σ. 63), ξεχωρίζει ὁμῶς μόνον δυὸ ἐποχές. Φαίνεται ὁμῶς πὼς ὁ Σολωμὸς πολλὰς φορές πῆρε τὸ χειρόγραφο στὰ χέρια του γιὰ νὰ τὸ διορθώσῃ. Οἱ δυὸ ἐποχές ποῦ διακρίνει ὁ κ. Τωμαδάκης ξεχωρίζουν καθαρά. Καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ ὁμῶς προγενέστερα εἶναι μερικὰ διορθώματα, ποῦ φαίνονται νὰ εἶναι σύγχρονα μὲ τοὺς στίχους ἀπὸ τὸ α' σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων. Πότε γράφτηκαν τὰ ἄλλα διορθώματα, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καθορίσουμε. Ἴσως ἄμα γνωρίσουμε περισσότερα χειρόγραφα τοῦ ποιητῆ, νὰ μποροῦμε νὰ ξεχωρίζουμε τὸ γραφικὸ του χαρακτήρα σὲ κάθε ἐποχῇ· σήμερον μιὰ τέτοια προσπάθεια εἶναι, νομίζω, ἀκόμη πρόωρη.

Ὁ κ. Jenkins (*Dionysius Solomós*, σ. 94) παραουρμένος ἀπὸ τὸν κ. Καιροφύλα χρονολογεῖ κι' αὐτὸς τὰ διορθώματα στὰ 1844-1849. Ἐχει μάλιστα νὰ προσθέσῃ κι' ἄλλο ἓνα ἐπιχείρημα ἔξω ἀπὸ τὸ συγχρονισμὸ μὲ τοὺς Ἐλευθέρους Πολιορκημένους, κι' αὐτὸ τὸ βρίσκει στὶς φράσεις τοῦ Σολωμοῦ: «Στένεψε γιὰ νὰ μὴ φαίνεται ποίηση τοῦ Βερτόλδου» καὶ «E via colla poesia di Bertoldo». Λοιπὸν ὁ κ. Jenkins, βέβαια ὕστερ' ἀπὸ εὐσυνείδητη ἔρευνα, ἐξακρίβωσε ὅτι ὁ ποιητὴς ποῦ ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι ὁ Giuseppe Bertoldi καὶ ὅτι τὰ ποιήματα, τὰ Canti Patriotici, κυκλοφόρησαν στὰ 1847. Ἄραγε ὁ πονηρὸς χωριάτης-αὐλικὸς, ὁ ἀγαπημένος τοῦ λαοῦ Μπερτόλδος νὰ τὸ πῆρε βαριά ποῦ ἀγνωεῖται τὸ φημισμένον ὄνομά του καὶ συγγέεται μὲ τ' ὄνομα ἐνὸς ἀσήμαντου καὶ ἀγαθοῦ ποιητῆ, ἢ νὰ γέλασε μὲ ὄλην του τὴν καρδίαν γιὰ τὴν καινούρια αὐτὴ «πανουργία» ποῦ σκάρωσε ἀθελά του;

1. Στὰ 1826 τοποθετεῖ τὸ «Ὀνειρο» καὶ ὁ κ. R. Jenkins (*Dionysius Solomós*, σ. 112-114) ποῦ τοῦ ἦταν γνωστὴ ἡ σχετικὴ συζήτηση.— Προσθέτω ἐδῶ πὼς στὸ ἴδιο ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ποῦ ἀναφέρθηκε πᾶρα πάνω ὑπάρχει ἔγγραφο τοῦ Ρώσου Διοικητῆ Ζακύνθου, 27 Φεβρ. 1800, ποῦ ἀναγνωρίζει τοὺς τίτλους εὐγενείας στὸν Νικόλαο Σολωμὸ, πατέρα τοῦ ποιητῆ, τὸν Ἀντώνιο Μαρτινέγκο καὶ τὸν Στελιὸ Στραβοπόδη. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμεύει γιὰ νὰ ξεκαθαριστοῦν οἱ σχέσεις τῶν Σολωμῶν μὲ τοὺς Μαρτινέγκους καὶ μὲ τὸν Στραβοπόδη ποῦ ἀναφέρθηκαν στὴ συζήτηση γιὰ τὸ σατιρικὸ «Ὀνειρο».